

УДК 78.27

DOI 10.32782/2224-0926-2024-3-4-50-51-11

*Сиротинська Наталія Ігорівна**доктор мистецтвознавства,**професор кафедри музикознавства та хорового мистецтва,**Львівський національний університет імені Івана Франка**<https://orcid.org/0000-0001-9524-4574>*

ЮВІЛЕЙ ЮРІЯ ЯСІНОВСЬКОГО: В ЕПІЦЕНТРІ ІРМОЛОЙНИХ СЕНСІВ

У статті досліджується науковий доробок українського музикознавця-медієвіста Юрія Ясіновського, чий 80-літній ювілей відзначаємо 10 вересня 2024 р. Наукові зацікавлення вченого зосереджені довкола вивчення давнього періоду української музики, зокрема Середньовіччя і бароко. Багатолітня праця вченого присвячена дослідженню літургійних книг Княжої доби, а також новаторського типу українських літургійних збірників – Ірмологіонів XVI–XVIII ст. Ці збірники виникли завдяки створенню в Україні п'ятилінійної нотації наприкінці XVI ст. і стали репрезентантами поєднання греко-візантійського та західноєвропейського впливів. Значимість ірмологіонів підкреслена в публікації Юрієм Ясіновським Каталогу «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть» із фіксацією 1 III зазначених музичних пам'яток. Увиразнюється визначальна мета наукового пошуку Ю. Ясіновського, сфокусована довкола функціонування ірмологіонів у соціокультурному просторі барокової України, а також у контексті спадкоємності середньовічної півної практики. Дослідження ірмолоїв, їх жанрового репертуару і функціонування у соціокультурному середовищі України завжди залишалися в епіцентрі безперервної дослідницької праці Юрія Ясіновського. Підкреслюються тривалі процеси пошуку ірмологіонів, їх кодикологічно-палеографічні дослідження, вивчення структури, умов створення і наповнення, що дало змогу Ю. Ясіновському глибше зануритися в контекст функціонування ірмолойного співу. У такому ракурсі стають вповні зрозумілими послідовні напрямні його наукових і організаційних проєктів, а також публікація концептуальної монографії «Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу».

Відзначається активна діяльність Ю. Ясіновського, спрямована на розвиток медієвістичних досліджень, зокрема заснування кафедри музичної україністики ЛДМА ім. М. Лисенка, Інституту літургійних наук при Українському католицькому університеті, регулярне проведення конференцій з історії і теорії сакральної монодії та гимнографії, літніх регентських шкіл, тематичних семінарів і видавничих серій.

Підкреслюється візантійська рецепція української монодії, у руслі якої українська культура набуває глибоких внутрішніх традицій і спадкоємності надбань Стародавнього світу. Це підкреслює значимість духовної музики як основи збагачення національної культури, а також актуального шляху до вибудування цілісного бачення еволюції української музики впродовж тисячоліття.

Ключові слова: Ю. Ясіновський, українські ірмологіони, п'ятилінійна нотація, сакральна монодія, греко-візантійська гимнографія, Київська Русь.

Syrotynska Natalia. Yurii Yasinovskiy anniversary: at the epicenter of irmoloy senses

The article examines the scientific achievements of the Ukrainian musicologist-medievalist Yury Yasinovskiy, whose 80th anniversary is celebrated on September 10, 2024. The scientist's scientific interests are focused on the study of the ancient period of Ukrainian music, in particular, the Middle Ages and Baroque. The scientist's long-term work is devoted to the study of liturgical books of the

Princely era, as well as an innovative type of Ukrainian liturgical collections – Irmologions of the 16th-18th centuries. These collections arose due to the creation of five-line notation in Ukraine at the end of the 16th century and became representatives of a combination of Greek-Byzantine and Western European influences. The importance of Irmologions is emphasized in the publication by Yury Yasinovskiy of the Catalog «Ukrainian and Belarusian notolinear Irmoloi 16–18 centuries» with a record of 1,111 of the specified musical monuments. The defining goal of Yu. Yasinovskiy's scientific search is highlighted, focused around the functioning of irmologions in the socio-cultural space of baroque Ukraine, as well as in the context of the continuity of medieval half-century practice. The study of irmoloy, their genre repertoire and functioning in the socio-cultural environment of Ukraine has always remained at the epicenter of Yuri Yasinovskiy's continuous research work. The long processes of searching for irmologions, their codicological-paleographic studies, the study of the structure, conditions of creation and filling are emphasized, which allowed Yu. Yasinovskiy to delve deeper into the context of the functioning of irmoloy singing. In this perspective, the successive directions of his scientific and organizational projects, as well as the publication of the conceptual monograph «Byzantine hymnography and church monody in the Ukrainian reception of the early modern period» become fully understandable.

The active activity of Yu. Yasinovsky, aimed at the development of medieval studies, in particular, the establishment of the Department of Ukrainian Music Studies of the LDMA named after M. Lysenko, Institute of Liturgical Sciences at the Ukrainian Catholic University, regularly holding conferences on the history and theory of sacred monody and hymnography, summer regency schools, thematic seminars and publishing series.

The Byzantine reception of the Ukrainian monody is emphasized, in the course of which the Ukrainian culture acquires deep internal traditions and the continuity of the heritage of the Ancient World. This emphasizes the importance of sacred music as the basis of the enrichment of national culture, as well as an actual way to build a holistic vision of the evolution of Ukrainian music over the millennium.

Key words: *Yu. Yasinovskiy, Ukrainian irmologions, five-line notation, sacred monody, Greek-Byzantine hymnography, Kievan Rus.*

Вступ. У вересні цього року відомому українському музикознавцю-медієвісту і джерелознавцю Юрію Ясіновському виповнилося 80 років. Вшановуючи багатолітню працю і здобутки ювіляра, можна було б зосередитися на докладному описі його життєвого шляху, на чисельних працях, активному формуванні наукових і навчальних підрозділів, а також багатьох успішних проєктах. Усе це було б правильно і достойно, але в часи російсько-української війни варто увиразнити специфіку медієвістичної науки, її значення у цій площині і саме під таким кутом зору заглибитися не лише у фактаж, а **сенси** багатолітньої праці ювіляра.

Матеріали та методи. Наукові здобутки Ю. Ясіновського мають пряме відношення до процесу відновлення історичної пам'яті України, зокрема до культурного складника Середньовічної доби. Саме цей період так запекло анексується російськими імперціями на всіх рівнях. У цьому відношенні пророчим стало визначення стосунків України і Росії знаменитим філологом-мовознавцем Юрієм Шерехом. У знаменитій праці «Москва-Маросейка», написаній у 1954 р. в період грандіозного святкування 300-ліття підписання Переяславської угоди, учений максимально влучно зазначив:

«Москва підкреслює *русько-українские* культурные связи. Не будемо їх заперечувати. Вони були і є. Хіба солдати по два боки лінії фронту не зв'язані між собою? Вони зв'язані на життя і смерть. Історія культурних зв'язків між Україною і Росією – це

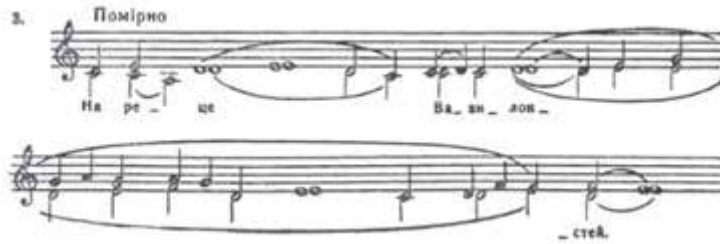
Юрій Ясіновський

історія великої і ще не закінченої війни. Як усяка війна, вона знає наступи і відступи, знає перекинчиків і полонених. Історію цієї війни треба вивчати. Чому б не видати солідну збірку праць про українсько-російські культурні зв'язки як вони були, а не як їх препарує Москва чи наш власний провінціалізм?» [16].

Властиво, цей зв'язок «на життя і смерть» саме тепер увиразнився у всій своїй жорстокій правді, а тяглість цієї війни в різних формах триває століттями, оскільки причини криються в екзистенційній площині. У цьому контексті показовим є привласнення московитами вже самої назви «Русь», а отже, і історії середньовічної Київської держави. Фальшування цього факту докладно досліджував львівський історик Ярослав Дашкевич у праці з відповідною назвою «Як Московія привласнила історію Київської Русі» [3]. Тож не випадково заперечення спадкоємності України на спадщину Київської Русі тривало у постійному знищенні культурних пам'яток, історичних свідчень, а також упровадженні жорсткої цензури. Показово, що заміна експансії Російської імперії на комуністичний режим ні на мить не припинила цього протистояння, що лише набувало нових форм. Замовчування, знецінення, а часом і відверта крадіжка – так проявлявся імперський інтерес до української культури, зокрема до її давнього періоду. Показовим у цьому відношенні є підручник «Історія української дожовтневої музики» за редакцією О. Шреєр-Ткаченко (1969) [5], в якому лише декілька сторінок відведено побіжній згадці про існування церковного співу Княжої доби, натомість акцент зводився до помпезного, ідеологічно вивіреного завершення:

«Найважливішу історичну роль у державно-політичному й громадсько-культурному житті народів всіх руських земель вже з XIV ст. починає відігравати велике місто північно-східного князівства – Москва. Поступово вона стає головним центром, навколо якого формується й розвивається нова російська держава, возз'єднання з якою прагнуть усі слов'янські народи давньої Київської Русі» [5, с. 20].

Така прослава східної імперії, безумовно, була політичним замовленням, проте ілюстрування її цитатою 136-го псалма «На риках Вавилонських» виявило прихований підтекст [10]:

Зміст цього псалма відображає глибокий трагізм поневоленого народу:

«На ріках Вавилонських,
там ми сиділи й ридали, як згадували Сіона.
На вербах повісили ми наші гусли,
бо пісень у нас просили ті, що в неволю нас забрали»

У такий спосіб упорядники метафорично висловили свою думку про справжній сенс возз'єднання з Москвою. Подібний «камуфляж» використав і Юрій Ясіновський, приховавши справжній зміст своєї кандидатської праці. Так, у назві «Становлення музичного професіоналізму на Україні в XVI–XVII ст.» приховалося дослідження українських нотолінійних ірмологіонів (ірмолоїв) XVI–XVIII ст., значення яких для розвитку національної культури важко переоцінити. Ці збірники стали, насамперед, свідченням реформування нотопису, що проявилось у заміні середньовічної невменної нотації на лінійно-мензуральне письмо. Отже, фіксація вибраного монодійного репертуару добре прочитуваним п'ятилінійним записом призвела до створення новаційних літургійних збірників ірмологіонів.

Золочівський ірмологіон 1695 р.

Знайомство Ю. Ясіновського з ірмологіями відбулося завдяки музикознавиці Олександрі Цалай-Якименко, яка студіювала давню українську музику і докладно опрацювала особливості п'ятилінійного українського письма [13]. Подальший вступ у 1971 р. до аспірантури при Київській консерваторії став символічним початком «ірмолоїної Одисеї» вченого-початківця. Завдяки підтримці наукового керівника ректора консерваторії Івана Ляшенка Ю. Ясіновський отримав можливість досліджувати маловідомі на той час в Україні ірмологіони, які тільки почали опрацьовуватися у львівських зібраннях. Від цього часу й на тривалі роки зав'язалася його тісна співпраця з такими відомими львівськими істориками, архівістами і мистецтвознавцями, як Віра Свенціцька, Ярослав Дашкевич, Уляна Єдлінська, Лідія Григорчук, Орест Мацюк, Олег Купчинський, Володимир Овсійчук, Ярослав Ісаєвич [6].

Активна пошукова і джерелознавча праця привела Ю. Ясіновського також до бібліотек Ленінграду і Москви, де й дотепер знаходиться більшість середньовічних рукописів, вивезених з України. Показово, що поза офіційним відлученням радянського суспільства від християнства і підміною Нагірної проповіді «моральним кодексом будівника комунізму» середньовічна література активно вивчалася не лише в Російській, а й у радянській імперії.

Так, на початку 1930-х років, коли в Україні забороняли публікувати словники, підготовані Київським інститутом мовознавства, під приводом звинувачення в націоналістичному шкідництві і буржуазному націоналізмі [17], у Росії поглиблювали вивчення російської мови з опорою на середньовічну літературу. Із цієї метою в Ленінграді при Інституті російської літератури (Пушкінський дім) у 1934 р. було започатковано періодичне видання «Труды Отдела древнерусской литературы» (Праці Відділу давньоруської літератури), що забезпечило регулярну публікацію матеріалів, пов'язаних, передовсім, з літературою та писемністю Середньовічної Русі XI–XVII ст. При цьому атрибуція держави як Київська Русь практично уникалася, підмінюючись терміном «древнерусский», що було співзвучним визначенню «русский», а отже, заклало основу маніпуляції історичними фактами.

Періодичне видання «Праці Відділу давньоруської літератури»

Варто відзначити, що у цей же час, у 1935 р. при Копенгагенському університеті Карстенем Хьюгом (Carsten Høeg) була започаткована серія академічних видань, присвячених публікації нотованих джерел музичної культури Візантії – Monumenta musicae Byzantinae (Пам'ятки візантійської музики, ММВ). Тож уже з 1930-х років Росія була представлена на світовій арені як достойний партнер і спадкоємиця середньовічної культури, що підтверджувалося регулярним публікуванням історико-літературних рукописів доби. Натомість український складник надовго зник зі світового наукового простору, проте «віднайдення» українських нотолінійних ірмологіонів стало початком повернення до витоків.

Так, публікація Юрієм Ясіновським у 1996 р. Каталогу «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть» із фіксацією 1 111 зазначених музичних пам'яток підтвердила вагомість цього збірника для розвитку української культури [18]. І не випадково довголітня праця над описом унікальних українських літургійних пам'яток ранньомодерної доби була так високо оцінена відомим дослідником візантійського церковного співу Мілошем Веліміровичем [24].

Тривалі процеси пошуку ірмологіонів, їх кодикологічно-палеографічні дослідження, вивчення структури, умов створення і наповнення – усе це дало змогу Ю. Ясіновському глибше зануритися в контекст функціонування ірмолоїного співу. На цій основі постала концептуальна праця «Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу» [21].

Отже, ірмологіони, які в певний спосіб успадкували вибраний півчий репертуар Середньовіччя, а водночас високий поетичний стиль та ілюстративний матеріал, утвердилися як ключовий пазл цілісної картини еволюції української культури. Завдяки цим збірникам увиразнилося панорамне бачення тисячолітнього обряду християнської півчої культури, сфокусованої на піснеспівах українських ірмолоїв. І особливо важливим є той факт, що візантійський складник в українській монодійній традиції визначає

Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу, 2011

глибинні **сенси** успадкування Україною-Руссю тисячолітнього спадку греко-візантійського, а отже, сирійського, юдейського, єгипетського духовних надбань.

Як відзначав Ю. Ясіновський, виокремлення концепції значимості греко-візантійського впливу на формування українського літургійного співу Київської доби певною мірою пов'язане з науковими дослідженнями його довголітнього колеги проф. Крістіяна Ганніка. У передмові до вищезазначеної книги Ю. Ясіновський відзначив: «Хочу висловити слова щирої вдячності професорові Крістіянові Ганніку за навернення до візантійської спадщини й формування ширшого розуміння слов'яно-руського церковного співу» [21, с. 11].

Показово, що саме К. Ганнік виступив опонентом на захисті докторського дослідження Ю. Ясіновського в Національній музичній академії України ім. П. Чайковського в 1998 р. У подальшому їх обидвох поєднало особливе зацікавлення старослов'янськими ірмологіонами середньовічної доби, зокрема жанром ірмосів, до яких вони так часто зверталися у своїх дослідженнях [11]. І не випадково саме у цьому тандемі вийшла у світ публікація факсиміле найстаршого українського нотолінійного ірмологіона – Львівсько-го ірмологіона кінця XVI ст. [23].

Результати. Отже, дослідження ірмолоїв, їх жанрового репертуару і функціонування в соціокультурному середовищі України завжди залишалося в епіцентрі безперервної дослідницької праці Юрія Ясіновського. У такому ракурсі стають вповні зрозумілими послідовні напрями його наукових і організаційних проєктів. Так, у 2000 р. Ю. Ясіновський засновує кафедру музичної україністики ЛДМА ім. М. Лисенка, а при ній у 2001 р. вперше в Україні відкривається регентський відділ. Водночас у 1999 р. в Українському католицькому університеті (УКУ) науковець закладає Інститут літургійних наук (тепер Інститут церковної музики), на основі якого розробляється проєкт «База Даних «Ірмос» – універсальний каталог ірмолоїного інципітарію за рукописами і стародруками з різних архівів [1; 2; 9]. Водночас започатковується регулярне (кожні два роки)

Крістіян Ганнік і Юрій Ясіновський

проведення конференцій з історії і теорії сакральної монодії та гимнографії, літніх регентських шкіл, тематичних семінарів і видавничих серій: «Калофонії» – збірника статей за матеріалами наукових конференцій інституту та «Антології візантійсько-слов'янської та української сакральної монодії».

Участь Ю. Ясіновського простежується також у науково-дослідній програмі УКУ та видавничій серії «Київське християнство», що проявилось у публікації нотованих пам'яток давньої української музики. Науковець підготував до друку Ірмоси Київської Церкви за Супрасльським нотолінійним ірмологіоном 1598–1601 рр. [22], Лаврівський невменний Ірмологіон кінця XVI ст. [7], а також як редактор курував видання Супрасльських кантиків кінця XVII ст. [12] та посмертну працю свого учня, доктора музикознавства, проф. Юрія Медведика «Духовна пісня в Україні: витоки, розвиток, жанри» [8].

Зазначені публікації засвідчують активний розвиток в Україні також і багатоголосого літургійного співу, що активно розвивався поруч із духовною піснею на основі усталеної монодійної практики. І в цьому також проглядається заслуга ірмологіонів, які використовувалися не лише для богослужбових потреб, але також слугували підручниками для навчання всіх без винятку дітей літургійного співу по нотах. На цій основі в Україні сформувалося унікальне суспільство, виховане не лише на інтонаційному літургійному мелосі, але й на високій поетиці та естетиці ілюстративної мініатюри.

У цьому контексті варто пригадати відомого українського культуролога, славіста і філософа Дмитра Чижевського, який наполягав на необхідності визначення «центру тяжіння» епохи, де збігаються всі лінії розвитку, схрещуються і перетинаються різні шляхи історичного руху [14]. Таким центром в історії України Д. Чижевський уважав «хвилю» барокової культури, яка була чи не остання, що залила собою цілий всесвіт культури.

Висновки. У цьому контексті варто ще раз відзначити універсальне значення ірмологіонів, у яких переплелися давня візантійська спадщина та її південнослов'янська і давньоруська рецепції, а також ренесансні європейські впливи. Звідси й впливовість цього збірника, чия лінійна форма запису прокладає шлях до прочитання київських кулізманих (невменних) текстів, а літургійна поезія до розуміння метафорики широкого спектру барокової літератури. Такий кут зору надає особливої ваги всій українській медієвістиці, глибинні **сенси** якої закладали підвалини формування української нації. Як писав відомий візантиніст Ігор Шевченко, «між другою чвертю та кінцем XVII ст. не тільки освічені мешканці України, але й їхні сучасники-чужинці відчували, що на українських землях живуть люди виразно відмінні від поляків, литовців чи москвитів. Ці різниці помічали й описували заїжджі гості» [15, с. 199]. І в цьому була також заслуга ірмологіонів як базових навчальних підручників повсюдних освітніх осередків, що активно функціонували на різних рівнях – від початкових дяківських до братських шкіл із чисельними філіалами академій. У цьому контексті українська культура у своїй внутрішній гармонії виразно виділялася в широкому форматі європейського простору. Дослідження Юрія Ясіновського це переконливо доводять і спонукають до подальших міждисциплінарних студій. У цьому є глибокий сенс і потреба, оскільки тільки в такий спосіб маємо шанс виграти екзистенційну війну з москoviтами за найважливіше – за тисячолітню історію, культуру і правду, якої так довго потребуємо для себе і світу.

Література

1. Бондаренко В. Цифровий архів: переваги, можливості, планування, створення, використання (на прикладі проєкту «Ірмос»). *Вісник Львівського університету*. 2006. Вип. 1. С. 231–248.
2. Бондаренко В., Ганнік К., Ясіновський Ю. Комп'ютерна база даних Ірмос. *Калофонія. Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії*. 2004. Ч. 2. С. 145–156.
3. Дашкевич Я. Як Московія привласнила історію Київської Русі. *Учи неложними устами сказати правду* : збірник статей. Київ, 2011. 828 с.
4. Ісаєвич Я. Юрій Ясіновський – музикознавець, культуролог, джерелознавець. *Калофонія*. 2004. Ч. 2. С. xiv.
5. Історія української доживотної музики / редакція та впорядкування О. Шреєр-Ткаченко. Київ, 1969. 586 с.
6. Козаренко О. Юрій Ясіновський – музикознавець, культуролог, джерелознавець. *Калофонія*. 2006. Ч. 3. С. xx–xxiii.
7. Лаврівський невменний Ірмологіон кінця XVI століття: Факсимільна публікація, коментар, дослідження / підготував Юрій Ясіновський, за участі Марії Качмар; редактор Крістіан Ганнік. Львів: Вид-во, 2019. xxxii+604 с.
8. Медведик Ю. Духовна пісня в Україні: витоки, розвиток, жанри. Львів: УКУ, 2023. 324 с.
9. Рябінець Х. Комп'ютерні технології у музикознавчих дослідженнях: український досвід. *Українська музика*. 2024. Ч. 2. С. 131–318.
10. Сиротинська Н. Білі плями української культури, або Гімнографія і сакральна монодія як виклик імперській політиці. *Слово і Січ*. 2017. № 10. С. 68–76.
11. Сиротинська Н. Медієвістичні паралелі у європейському просторі: Крістіан Ганнік та Юрій Ясіновський. *Українська музика*. 2021. Ч. 1. С. 30–39.
12. Супрасльські кантики кінця XVII століття – пам'ятка василіяньської церковної музики : у 3-х т., 2-х кн. / реконструкція, набір нотних текстів і дослідження О. Шуміліної; наук. ред. Ю. Ясіновський; т. 2: Шестиголосі партитури: реконструкція; т. 3: Дослідження; кн. 2. Львів: Український католицький університет, 2022. 984 с.
13. Цалай-Якименко О. Київська нотація як релятивна система. *Українське музикознавство*. 1974. Вип. 9. С. 197–225.
14. Чижевський Д. Початки і кінці нових ідеологічних епох. *Філософські твори* : у 4-х т. / за ред. В. Лісового. Т. 2. Київ, 2005.
15. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. *Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів, 2001. 234 с.
16. Шерех Ю. Москва-Маросейка. *Наша парафія* URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/statti/moskva-marosejka/>
17. Шерех Ю. Так нас навчали правильних проізношеній. *Поза книжками і з книжок*. Київ, 1998. 456 с.
18. Ясіновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. Львів: Місіонер, 1996. 623 с.
19. Ясіновський Ю. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв. *Калофонія*. 2004. Ч. 2. С. 157–193.
20. Ясіновський Ю. Виправлення, уточнення і доповнення до Каталогу нотолінійних Ірмолоїв. *Калофонія*. 2008. Ч. 4. С. 197–209.
21. Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу. [=Історія української музики: Дослідження, 18 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів, 2011. 468 с.
22. Ясіновський Ю. Ірмоси Київської Церкви: Критичне видання за Супрасльським нотолінійним ірмологіоном 1598–1601 років : у 2-х кн. / ред. Крістіан Ганнік. Львів: УКУ, 2018. xl + 376, 432 с.
23. Das Lemberger Irmologion. Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfinnennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts / Herausgegeben und eingeleitet von Jurij Jasinov'skyj, Übertragen und kommentiert Carolina Lutzka (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reiche B: Editionen, Band 24). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2008. 509 S.
24. Velimirović M. Ukraïns'ki ta Bilorus'ki Notoliniini Irmoloï 16–18 stolit': Kataloh i kodikolohichno-paleohrafichne doslidzhennia, by Yurii Yasynov'skyi. Serii: Istorii Ukraïns'koi muzyky, 2: Dzherela. Instytut Ukraïnoznavstva im. Kryp'iakovycha NAN. Lviv: Misioner, 1996. 624 pp. + 47 plates, indices, bibliography. *Harvard Ukrainian Studies*, 21 (1997/1–2) P. 244–245.

